

ЗА ФОНОЛОГИЧНИЯ СТАТУС НА ПАЛАТАЛИЗИРАНИТЕ И НА ПАЛАТАЛНИТЕ СЪГЛАСНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Фонологичната интерпретация на фонетичните явления не е била една от най-силните страни на българските изследователи. Усилията на нашите специалисти в тази област са били насочени най-вече към изясняване на звуковите особености на езика, докато на социалната (смислоразличителната) им функция се е обръщало по-малко внимание. Обилна светлина по тези проблеми, и по-специално по въпроса за артикулацията на меките съгласни в български, хвърля пространната студия на проф. Ст. Стойков „Палаталните съгласни в българския книжовен език“ (Стойков 1952: 4–63), която има основополагащо значение за установяване на броя, същността, характера, дистрибуцията и развойните тенденции на меките съгласни. Той убедително проследява зигзагообразното колебание във възгледите на наши и чужди учени за броя им (8, 12, 15, 16, 17, 18, 20); характера (степената на мекост – по-силна, средна или слаба); дистрибуцията (в средисловие, краесловие) и развойните тенденции (към отстраняването или запазването им). Не е така обаче с фонологичната (а успоредно с това и терминологичната) характеристика (и наименованията) на тези типични за книжовния език фонеми. У Стойков в една и съща функция те са наречени ту палатални, ту меки, ту палатализувани. Оттук и парадоксалното заключение за съществуване на *палатална корелация* (?) в български език (Стойков 1952: 11). Поставянето на знак за фонологично равенство между различните типове меки съгласни не би предизвикало удивление и би могло да се изтълкува като своеобразна авторска концепция, ако не съществуваша препратки към основоположника на класическата фонология – Н. С. Трубецкой, който не би и помислил да прави подобни констатации. За да се убедим в това, в нашето изследване ще използваме доста обстойно автентичните мисли на самия Трубецкой, опровергаващи едни или други внушения за неговата теория, направени от нашите изследователи.

Стойков пише: „На първо място има разногласия относно броя на *палаталните* съгласни (тук и по-нататък курсивизирането на термините в цитатите е мое – И. К.)... Четвърти езиковеди като Н. С. Трубецкой ги изчисляват на 16 (п', б', м', т', д', н', к', г', дз', с', з', ф', в', л', р', й)“. След това (под линия на другата страница) следва и самото обяснение на Стойков. Като отъждествява меките съгласни с палаталните, той допълва: „По-точни и по-правилни са термините *палатални* (твърдонебни, небни) и *непалатални*, защото отговарят на учленителните им особености: меките съгласни се учленяват върху твърдото небце (палатума), а твърдите върху мекото небце, алвеолите, зъбите и устните“. Цялото изследване носи заглавието „Палаталните съгласни в българския книжовен език“ (Стойков 1952). То е вариант на неговия труд „*Palatální souhlásky ve spisovné bulgarštině*“ (Стойков 1949).

Концепцията се разраства и от твърдението, че „покрай тия два основни типа съгласни (твърди и меки) от учленително гледище съществува и трети

тип съгласни, наричани обикновено *смекчени* или *омекчени* (палатализувани, онебнени)“ (Стойков 1952: 9) и по-нататък: „Трябва да се подчертае, че между меките (палаталните) и смекчените (палатализуваните) съгласни няма резки учленителни и слухови граници, та затова понякога е *доста трудно да се определи* точно кога една съгласна е мека или смекчена“ (Стойков 1952: 10).

В резултат на големия авторитет на учителя по фонетика – проф. Ст. Стойков, неговите ученици в първите си работи, т.е. до усвояването и конкретното прилагане на фонологичните принципи на Н. С. Трубецкой, макар и спорадично, сме използвали някои от термините на проф. Стойков.

Причината за тоталното смесване на всички типове меки съгласни у Стойков се крие в прехвърлянето на чешката теория, практика и терминология, валидни обосновано за чешкия книжовен език, в който *действително битуват палатални фонemi* (и в артикулационно, и във фонологично отношение), върху българския книжовен език, където няма никакви палатални фонemi, а още повече и „палатална *корелация*“, която всъщност изобщо не може да съществува, тъй като в *палаталния ред* от съгласни няма корелативни отношения.

Много по-късно, през седемдесетте години на XX в., след дълги лутания и първоначално отхвърляне на мекостната съгласкова корелация, а след това и след приемането ѝ в духа на Ст. Стойков, Д. Тилков, „цитирайки“ Трубецкой, доведе нещата до абсурд след произволен „превод“ на текстовете на основателя на фонологията и на структурализма с термини, които той не е употребявал и не би могъл да употреби, понеже те биха довели до обратния смисъл на неговите констатации.

Тъй като многократно ще ни се наложи тук да цитираме „Основы фонологии“ (руски превод) на Трубецкой (1960), по-нататък ще привеждаме за краткост само страниците от книгата.

Текстът у Трубецкой е следният: „Пожалуй, наиболее распространенной является *корреляция палатализации*, то есть противоположение согласного с нейтральной окраской и согласного имеющего i-образную (или j-образную) окраску. В качестве единственной тембровой корреляции она встречается в газльском, польском, литовском, русском, украинском, молдавском, мордовском, японском и др. языках. Область распространения её внутри консонантной системы, однако, не везде одинакова: в японском и литовском она охватывает все локальные ряды, а в украинском и мордовском – только апикальный и сибилантный ряды. *Отдельные языки, в которых эта корреляция встречается, весьма отличаются друг от друга также в отношении фонетической реализации палатализованных согласных*“ (с. 153). В неверния превод на Тилков, и то в последната му част, *палатализираните съгласни*, участващи в корелацията по палатализация, посочени от Трубецкой, се превръщат в *палатални съгласни*: „Най-тънко и точно наблюдение – пише Тилков – върху същността на диференциалния признак на *палаталните съгласни* е направил Н. С. Трубецкой, който подчертава значението на йотовата окраска при палатализацията на съгласните: „Отделните езици, в които тази реализация се среща, съществено се различават и по отношение на *палаталните съгласни*“ (Тилков 1980: 91).

В същата статия Тилков преиначава и Якобсон при разглеждането на диезността, като произволно подменя термина палатализирани съгласни с палатални. „В акустично отношение *палаталните* (?) съгласни се определят като

диезни. Според Якобсон „диезните фонеме се противопоставят на съответните недиезни с повишаване или усилване на някои от съставлящите спектъра високи честоти“ (Тилков 1980: 91). Тилков е пренебрегнал факта, че Якобсон има специално посветен труд на *палатализираните съгласни* (а не на *палаталните*!) като основни членове на корелацията твърдост – мекост, характерна за някои северноазиатски и източноевропейски езици. В „Основи на фонологията“ Трубецкой специално отбелязва труда на Р. Якобсон „К характеристике евразийского языкового союза“ (Якобсон 1931), „где перечисляются евразийские (то есть восточноевропейские и северноазиатские) языки с *корреляцией палатализации*, а также TCLP, IV, стр. 234 и следв. и Actes du IV-ème Congrès international de linguistes“ (с. 152).

И при Тилков (както и при Стойков) причината за смесването (и недиференцирането) на палаталните съгласни с палатализираните се крие в школата на обучение. Тилков доста продължително време специализира във Франция, където се анализират именно *палаталните съгласни* – факт, свързан с особеностите на френския книжовен език. Изследванията (и терминологията) за тях механично се пренасят и върху книжовния български език, в който те не съществуват като фонеме, не образуват самостоятелен палатален ред и не участват в никаква „палатална“ корелация.

И Стойков, а и Тилков след него извършват следните грешки, които обаче след това се задълбочават и се превръщат в методология: 1. Поставят знак за равенство между общия термин меки съгласни и частния термин палатални съгласни; 2. Статус на фонеме у двамата получават преди всичко „палаталните“ съгласни, а палатализираните (смекчените) се превръщат само в позиционни варианти пред предните гласни (от типа на *е* и *и*) както на меките, така и на твърдите съгласни; 3. Мекостната корелация в книжовния български език не е между „палатални“ и „непалатални“ – както смятат те, – а между палатализирани и непалатализирани съгласни; 4. Позоваването на класиците на структуралната фонология Н. С. Трубецкой и Р. Якобсон е само външно, а не проникновено и фактологично, затова в значителен брой случаи то е преиначено и текстово (срв. набеждаването на Якобсон от страна на Тилков, че още в 30-те години Р. Якобсон „също както и Трубецкой посочва ограниченото позиционно действие на палаталната корелация (?)“ (Тилков 1983: 79).

Тук изрично трябва да подчертаем, че тези наши изводи се отнасят само до книжовния новобългарски език и до източните български диалекти, на базата на които той е възникнал. В западните български говори ситуацията е съвършено различна, но за това ще стане дума по-нататък.

Всъщност нека разгледаме концепцията на Трубецкой и на Якобсон, като използваме по повдигнатите въпроси автентичните текстове на самите автори, без да ги преразказваме произволно.

Основната идея и на двамата големи фонолози не е в посочването на съществуването на някаква (измислена) „палатална“ корелация (в български език), а в установяването на *действителна съгласкова евроазиатска корелация* между палатализирани и непалатализирани консонанти. Трубецкой изрично подчертава: „палатализованные согласные иногда отличаются от соответствующих им непалатализованных не только „окраской“, но и *особыми артикуляторными признаками*. Однако с точки зрения *фонологической системы* данного языка

все эти *вторичные различия* в артикуляции несущественны, хотя они-то чаще всего и поражают иностранца. Противоположение *палатализованных* и *непалатализованных* оказывает часто сильное влияние и на реализацию окружающих гласных; иностранец порой замечает только комбинаторные варианты гласных, совершенно не воспринимая тембровых различий согласных (...) *В языке, где есть корреляция палатализации, в любом случае самым существенным признаком является „окраска“ (тембр) согласного.* Среди всех прочих артикуляторных признаков во внимание принимаются только признаки, общие данному согласному и его „партнеру“. Из этого, между прочим, следует, что **в таком языке палатальный ряд едва ли возможен как автономный**: он обычно и трактуется как „палатализованный апикальный“ или как „палатализованный гутуральный“. В нашем исследовании „Palabishe Studien“ мы допустили существование в полабском языке, с одной стороны, корреляции палатализации, а с другой стороны, автономного палатального ряда. Такое допущение было ошибочным (...) полабские палатальные можно рассматривать как „палатализованные гутуральные“ (с. 153). Абсолютно същата характеристика се отнася и за книжовните (и източнобългарските) силно меки *z*“, *k*“, *x*“, които по същите причини се включват в *корелацията по палатализация*, въпреки че фонетично са истински, „чисти“ палатали.

Особено категорична е оценката на Трубецкой за характера на фонологическото противопоставяне между палатализираните и непалатализираните в (източно)български: „Фонологическая оппозиция нейтрализуется (...) Примером могут служить японский, литовский и (восточно)болгарский, где *противоположение палатализованных и непалатализованных согласных фонологически значимо* лишь перед гласными заднего ряда и нейтрализуется перед гласными переднего ряда“ (с. 259). Отново за фонологично противопоставяне между *палатализираните* и *непалатализираните съгласни*, завършващо с асимилативно-дисимилативна неутрализация, говори Трубецкой в следния контекст: „Если например в *болгарском*, литовском и полабском противоположение *палатализованных и непалатализованных согласных* нейтрализуется в положении перед всеми согласными, то здесь имеет место ассимилятивно-дисимилативная нейтрализация, обусловленная контекстом, ибо перед теми согласными, которые сами являются членами корреляции палатализации“ (с. 263). Същата мисъл за българския език намираме у Трубецкой и в частта „Последствия различных типов нейтрализации“ (с. 270–271).

Неслучайно неколкократно, когато говори за българската фонологична корелация палатализираните – непалатализираните съгласни, той изрично подчертава, че става дума за *книжовния език* и за *източните български говори*, т.е. изключва западнобългарските диалекти. В западните говори няма мекоствна корелация, но няма и „палатална корелация“. Там битува *самостоятелен палатален ред* само от няколко меки (но много силно меки) съгласни (истински палатали), които са *автономни* – срещат се и пред задни, и пред предни гласни, т.е. не са зависими от фонетичната позиция, в която се намират. *Палаталният ред* е контрапункт на *корелацията палатализираните – непалатализираните съгласни*. Както видяхме по-горе, той не може да съжителства едновременно в една система с корелацията палатализираните – непалатализираните. Палаталният ред в западните говори у Трубецкой е представен от „българските диалекти в Македония и Албания“ (с. 305), и по-специално от говора на Бобошица.

Различна е в различните езици и фонетичната реализация на палаталния ред (с. 144). След това (под линия на същата страница) следва описанието на тези реализации: „Характерным, во всяком случае, всегда остаётся сжатый в комок язык и переднее место образования. Акустически можно выделить несколько типов *палатальных*: „более kj-образные“, „более tj-образные“, палатальные, занимающие промежуточное положение между создающими „ki-образный“ и „ti-образный“ эффект звуками, ассибилизированные палатальные и т.д. Ср. Е. Štárek, *Le parler de Boboštica en Albanie*, „Rev. d. Et. Sl.“, XIV, 1934, стр. 184 и след. Обстоятелственна фонетическа класификация дава У. Брок (O. Broch, *Slavische Phonetik*, § 15, стр. 20–22)“. С други думи, фонологическото понятие за локален ред не трябва да се смесва с фонетическото за място на образуване (с. 144). Палатален ред има в езици като чешки, словашки, сърбохърватски, унгарски (с. 147) и някои западноевропейски.

Подобно на западнославянските (чешки и словашки) и на южнославянските сръбски, хърватски и словенски от западната част на Балканския полуостров, нашите западни български говори, разположени на запад от ятовата изоглосна област в Република България и извън нея, с различен брой истински палатали (от 3 до 5 в един или друг диалект – л, н, к, г, ѝ) са диалекти, в които битува не само фонетично, но и фонологично релевантен палатален ред, т.е. в тях няма никаква корелация – нито „палатална“, нито корелация между палатализирани – непалатализирани съгласни.

Затова странно и необосновано звучи и твърдението на Тилков, че „говорителите от Западна България, които не познават (?) палаталните съгласни, имат тенденция да откъснат признака палаталност от консонантната фонема и да го обособят в по-голяма или по-малка степен като самостоятелен йотов изговор: б^ѝал, н^ѝама, с^ѝанка и др.“ (Тилков 1980: 92).

Объркването е тотално и картината е обърната наопаки. Западните говори не познават палатализираните, защото имат само няколко палатални съгласни. Ако в западните говори нямаше тези палатални съгласни, то откъде би се взел признакът палаталност на съгласните, за да бъде „откъснат“ и превърнат в самостоятелен йотов консонант?

Въобще цялата серия от статии, посветени на палаталните и палатализираните съгласни в българския език (книжовен и диалектен), не отразява нито фактологичното, нито терминологичното, а още по-малко фонологичното състояние на нещата. Повтарям, не бих коментирал тези виждания и бих ги сметнал само за авторски, ако те не бяха се превърнали в ръководещи след попадането им в учебниците и помагалата по фонетика и най-вече в такъв меродавен труд като академичната *Граматика на българския книжовен език* (Граматика 1982).

Именно в него, меко казано, са налице най-много недоразумения с оглед на неразбиране на разликите между палаталността и палатализацията. Ще анализираме само един случай, към който ще присъединим останалите аналогични. В раздела „Палатални (меки) съгласни фонemi“ на Граматиката (с автор Д. Тилков) се твърди: „С изключение на преднонебните [ш, ж, ч, дж и ѝ] всяка (?) съгласна в български език може да бъде палатална (?) и непалатална, т.е. различието между тях да се осъществи въз основа на наличието или липсата на признака *палаталност* (?)“ (Граматика 1982: 66). По-нататък, всяка „палатална“ съгласна е характеризирана от Тилков чрез... „палатализацията“ ѝ:

„Палатални (?) съгласни [л', б']. Палатализацията (?) на лабиалните преградни съгласни се получава чрез издигане на средната част на езика към твърдото небце“ (Грамматика 1982: 72).

Чрез *палатализацията* (?) се обясняват палаталните (?) съгласни *т', д'* (с. 75); палаталните (?) съгласни [*с', з'*] (с. 85); палаталната (?) съгласна [*ц'*]; палаталните съгласни (?) [*м', н'*] (с. 98); алофонът [*л'*] на твърдата съгласна *л* (с. 102); палаталната (?) съгласна *л'* (с. 103) и др. В частта на Т. Бояджиев тези случаи са по-малко на брой (срв. напр. с. 212).

От направения досега преглед на възникналите проблеми могат да се направят следващите общи изводи:

1. Терминът *меки съгласни*, употребяван по-късно в средите на руските фонологични школи (московска и ленинградска), макар и не най-точен, има *обобщаващ* характер, т.е. той еднакво се отнася до всички типове съгласни (палатални и палатализирани). В българското езикознание се е наложило невярното схващане, че палатализираните съгласни са само алофони пред *е* и *и*, а всъщност те са основни фонологични единици в противопоставянията.

2. С употребата на двата термина (*палатализирани* и *палатални* съгласни) трябва много да се внимава, защото тези консонанти са коренно различни както във фонетично, така и във фонологично отношение.

Що се отнася до употребата им в *целокупния* български език (книжовен и диалектен), вниманието трябва да бъде особено изострено, тъй като:

а) в *източните български говори* и *съответно* в *книжовния език* съгласните са фонетично и фонологично *палатализирани* и образуват корелация по *палатализираност* (мекостна корелация от съгласни от *реда с допълнителна артикулация*);

б) в *западните български говори* меките съгласни са само няколко (*л", н", к", г", й*), но те са силно *палатални* („чисти“ палатали), образуват самостоятелен (автономен) *палатален ред* (който го няма на изток) и *не се включват в никаква палатална корелация*. Така целокупният български език отразява с *източните* си говори (и с *книжовния език*) *връзката* с евроазиатската ситуация (руски, украински, беларуски, полски, румънски и редица езици от Северна Азия), а пък със *западните* си говори – *връзката* със западната част на славянските езици (чешки, словашки, словенски, сръбски, хърватски) и с някои западноевропейски езици. В този смисъл той е уникален и като цяло се явява *обединително звено* между фонетиката и фонологията на редица източни и западни езици в Европа и Азия.

3. Акустичният термин *диезни съгласни* също не е тъждествен с термина *палатални* консонанти, особено що се отнася до фонологичната му употреба. Неговото семантично поле е изключително широко, то включва не само меките съгласни, но и предните гласни.

4. Подмяната на термините от цитатите на Трубецкой и Якобсон само създава впечатление, че се работи с методите на структурализма, и по-специално с терминологията на Пражката лингвистична школа. Сегашната фонологична терминология отразява не българската, а чужда действителност (чешка, френска), „пренесена“ у нас, затова се налага и преработване на академичната „Грамматика на българския език. Т. 1. Фонетика“ не само в терминологично отношение, но и по същество.

ЛИТЕРАТУРА

- Граматика 1982:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика. София: Изд. на БАН, 1982.
- Стойков 1949:** Stojkov, S. Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině. – *Slavia*, 1949, № 1–2, s. 76–85.
- Стойков 1952:** Стойков, Ст. Палаталните съгласни в българския книжовен език. – В: Известия на Института за български език. Кн. 1. София: Изд. на БАН, 1952, с. 4–63.
- Тилков 1980:** Тилков, Д. Диференциалният признак палаталност на съгласните. – В: Езиковедски проучвания в чест на акад. Вл. Георгиев. София: Изд. на БАН, 1980, с. 90–92.
- Тилков 1983:** Тилков, Д. Акустичен състав и дистрибуция на палаталните съгласни в книжовния български език. – В: Изследвания върху българския език. София: Наука и изкуство, 1983, с. 79–140.
- Трубецкой 1960:** Трубецкой, Н. С. Основы фонологии. Перевод с немецкого А. А. Холодовича. Москва: Изд. „Иностранной литературы“, 1960.
- Якобсон 1931:** Якобсон, Р. К характеристике евразийского союза. Париж: Евразийское книгоиздательство, 1931.